

**СЪВРЕМЕННИ ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ В БЪЛГАРИЯ
И ДАЛНОВИДНОСТТА НА НАШИТЕ ДЕМОГРАФИ**
проф. д.ик.н. Пенка Найденова, доц. д-р Геновева Михова

Забележими факти и събития

По принцип демографията не е непозната наука и нашите първи изявени демографи не само са знаели за нейното зараждане и развитие, но и са вложили нещо в нея. Като наука тя е свързана със статистиката, която е методологична наука (акад. Ив. Стефанов), опряна на теорията на масовото проявление на явленията (проф. Ан. Тотев). Специфичните ѝ подходи във връзка със статистически изучаваните признаци на избрания обект от населението са отделени в т.н. демографска статистика (проф. Здр. Сугарев). Така демографията се очертава като материална наука. В определен смисъл тя е фундаментална наука, изучаваща закономерностите на възпроизводството на човека по определени социални и биологични признаци и тенденции. Емпиричната ѝ основа и количествените характеристики и качествените изменения се представят статистически във вероятностни граници, т.е. със съответна статистическа достоверност. Последната се установява според класическите критерии за разпределения и вероятностните им степени при оценка на признаците на генералната съвкупност. За нея се съди освен чрез наблюдения, покриващи я цялостно, т.е. изчерпателно и по части от съвкупността, т.е. по избрани единици с еднородни или близки по значение признаци, преценени по степента на вариране и показателите за дисперсия и статистическите критерии за достоверност. Самозваните демографи едва ли съзнават отговорността си за научната достоверност и отговорността си при препоръките си за управлението в случай, че не ползват статистическите подходи и т.н. надеждни (достоверни) показатели. Но се оказва в смисъла на системния подход, че отговорност трябва да носят и изследователите за теоретизиране на закономерностите на една система, позовавайки се на признаците и елементите на друга система и на нейните прояви. Така наши социолози, географи, икономисти, а и демографи основателно тревожно се позовават на демографската криза, но я характеризират по елементите на социалноикономическата система. Пътят за това насочват самите демографи с тревожния сигнал например в заглавието на статия в сп. „Население“ от известния социолог-демограф проф. М. Минков – „Няма място за илюзии по отношение на демографската криза“, 1993. Образован от ВСУ „Д.А. Ценов“ – Свищов, проф. Минко Минков (1929-2005) е подготвен икономист. Съдейки по силните прояви на промяна в демографските тенденции, с марксистическа интерпретация на законите за народонаселението той ги интерпретира като криза по подобие на икономическата. Пропускайки нещо за същността на демографската система и закономерности, фактически прави грешна преценка за същността на демографските изменения и възможностите за влияние на икономическата система върху тях. Нещо, което не се случва в много от интерпретациите на демографските изменения и числен спад на населението в много европейски страни с по-късни демографски деформации, каквито се очертаха у нас.

Демографският преход

Куриозното при този факт на грешна или прибързана интерпретация по пътя на емпиричните анализи е, че този изследовател стига пръв сред всички изследователи от отделни страни до констатацията, че застаряването на населението, започнало у нас според него много рано, още в 60-70-те години на ХХ в. не е временно и внезапно, а израз на демографския преход. Така с емпирична стъпка се намесва в теорията на демографията и големия проблем за извършващия се преход – първият, класически демографски преход, протичащ в течение на столетия и все още недовършен в район

след район на Земята. Преходът води до промяна на естествения прираст или съотношението раждания (раждаемост) и умирация (смъртност) – от високи към ниски равнища и промяна на социално-биологичния баланс. За него пръв сред изследователите разграничение в четири фази прави българският учен – статистик, демограф и икономист, удостоен с докторска степен в Корнелския университет, САЩ проф. Анастас Ю. Тотев (1906-2000). Той отбелязва последователните фази или стадии на демографския преход в развитите страни, като разделя модела им на френски и английски, започнал в Европа в корелативност със социалноикономическото развитие, а именно: първи стадий – по-слабо повременно нарастване на естествения прираст при начално задържане в малка степен на нарастване на смъртността, както и на раждаемостта; втори – бързо спадане на смъртността, но слабо на раждаемостта; трети – чувствително спадане на раждаемостта с по-високо равнище от смъртността; четвърти – приближаване на спадащите равнища на смъртността и раждаемостта, но с превес на раждаемостта, т.е. при невисок, но положителен естествен прираст.

Незабелязано или съзнателно непризнато от западните учени проф. М. Минков прибавя тази пета фаза или стадий, който се проявява първи у нас като неизменна и бърза промяна от стабилно и стационарно население в числен спад, отрицателен прираст и повъзрастяване с дълготрайна тенденция. Така емпирично, а не просто логистично с това се очертава нов тип демографски преход от глобален характер, осъществяван също по районно с начало в развитите страни и очаквани вековни повременни изменения по отделни райони на света. Така се дава отговор за вътрешното (имплицитно) изменение на елементите в развитието на демографската система. Всички изследвания, включително на ООН, са съсредоточени в реализацията на Първия (класически) демографски преход, но се пропуска отбелязването на този дефиниран у нас процес. Прогнозите въобще търсят конвергенция и момента на осъществяване на първия преход в пълен глобален мащаб при определен брой световно население, например в 2100 г. с 10-12 млрд., без да се предрича съдбата на планетата при изравнени нулеви по районни равнища. Всъщност изравняването не е бъдеще и на новия преход, ако трябва да се търси балансираност на човешкото възпроизводство и благоприятна съдба на homo-sapiens на планетата, която владее и на която вероятно може да умре.

Изследването на специфичните страни на демографския преход за нашето население и до днес се спира най-често на разликите между етническите общности в степените на достигнатото в развитието на раждаемостта. Най-голямо изоставане се приписва на ромското население, което се причислява към втората фаза на прехода – с висока раждаемост и понижена смъртност. Балансираност чрез фазите на демографския растеж е свойство и на отделните страни и общности като свойство от глобален характер. Съвременното застаряване на населението у нас е с висок дял на старото (възрастното население) от 65 и повече години – 23% при 13% на децата до 15 години в броя на населението. Тези оценки дават основание не на европейските демографи, а на нашите изследователи да окачествят страната като пример на глобалните тенденции, една от най-старите в света и сред десетте най-стари страни в Европа. В преценката липсва равнището на смъртността (съответно на продължителността на живота). България е стара когато се проявява факта, че голям брой лица преминават 60-70 възрастовата граница, но те умират по-рано и много по-болни. Подробен анализ върху това явление произтича от изследванията върху смъртността, особено прецизни в публикациите на проф. Н. Големанов, останали с българския си език непочетени и с непризната иновативност. Той и други наши живи творци-изследователи поставят смъртността в ролята на двигател в демографския преход и определител на степента на стареенето и възрастовата структура, а с това – и на развитието на населението по

численост и здравно състояние. Излиза, че в международен план, въпреки че у нас има поддръжници на теорията за Втори демографски преход (по признаците на разпадане на семейството в традиционния и институционаран вид и раждаемостта (без смъртността) или на Трети демографски преход (по признаците на емиграцията), нашата основна твърда демографска теза остава на позицията, че преход има там, където се балансират раждания и умиралия и се променят позициите на смъртността като доминираща. В Първия демографски преход е характерен нейният спад до 8‰ за България, докато в сегашните години достига 14-15‰ с очаквания още да нараства в следващите десетилетия (с разлика 5-6 процентни пункта по-висока от средноевропейската). От тези изводи произтича и обяснението за изостаналост (до втората фаза) на Първия, класически демографски преход на ромска общност у нас, проличаваща от високата раждаемост, но без отчитане на смъртността, която остава на високо равнище. Остават завинаги като чели затворени в архивите таблиците за смъртност на нашите съставители и интерпретатори. Алгоритмите, по които са разработени таблици за смъртността в България са на личности като акад. Кирил Попов –учен математик, като директора на ГДС Кирил Попов или проф. Т. Тотев, проф. Ан. Тотев, проф. Н. Наумов и още много други, съставители на таблици за отделни демографски процеси (брачност, инвалидност, здравно състояние) – проф. Здр. Сугарев, проф. Б. Русев. Познавайки най-пълно родната действителност, със смъртността по причини нашите предшественици прозират сегашната ни демографска ситуация, насочвайки погледът ни към смъртността и доживяването в мултифакторна среда при отчитане закономерностите на демографската система.

Човешкото здраве

Известно е, че една от прагматичните теми на Европейския съюз от близо две десетилетия е за човешкото здраве като успех срещу смъртността и повишаване продължителността на живота. Демографски тя се установява като т.н. очаквана продължителност на живота (начисляване на годините живот – от 0 при раждане и за всяка възраст до края на живота). Сведенията за човешкото здраве се отнасят за категориите му (добро, лошо, в трудоспособност за действия). Тези сведения, като статистически показатели по съвкупности (т.е. за масовото им проявление в осреднени величини) се събират за човешките единици чрез организиране на анкети и разпитване на лицата по домакинства, определени територии, временни моменти или периоди за тяхното мнение за здравето им. Отчита се вероятността частичното или извадково население да възпроизвежда действителните категории или стойности с известна стохастична (вероятностна) грешка. Вероятностния ѝ размер, както се отбелязва, се подчинява на закона за масовото проявление и закона за случайните числа. На тази база са разработени статистическите критерии за еднородност и показателите за размер на варирането. Очакваната (от дадена възраст) продължителност на живота отчита вероятно смъртността по т.н. таблици за смъртността. Отнася се за точно определена съвкупност (обикновено 100 хил. човека), като смъртността е отчетена за годината на табличната разработка или за няколко години, близки до нея, по която се определя и продължителността на живота. По-нататък интересът за изживените години в добро здраве през целия живот изискват преработка на таблиците за смъртността (с интервали за възрастите и прегрупиране на съвкупностите и разпределението им според изказаните в интервютата самооценки за състоянието и категоризирането на здравето от всяка личност). Изследователите от социалната медицина и др. споделят опита на ЕС и ЕВРОСТАТ, участват в наблюденията им, разкриват някои слабости, изтъквайки специфичностите в страната и причините за по-незадоволителни или неточни стойности за България. (Продължителност на живота при раждане за България 78.3 години, за ЕС-28 – 83.3, средно – Швеция – 84.1; Франция – 85.5; Испания – 85.8;

Гърция – 83.7, а преживени години в добро здраве – средно 63.3 години за ЕС; за посочените страни съответно: 73.8; 64.6; 64.1; 64.1 и за България 65.0 с големи разлики по области).

Позовавайки се на разработените таблици за смъртност за България от НСИ, които са съставени по обща методика, определена от ЕВРОСТАТ, нашите изследователи възприемат авторството и методите на чуждестранни изследователи. Особено по-младите наши (Е. Йорданова, К. Дикова, М. Мургова), а и по-зрели специалисти (Ц. Воденичаров, М. Мутафова, С. Шипковенска) цитират и наши автори, но не ги четат. Тогава биха прозрели, че препоръчаните от ЕС методи, като тези при таблиците за смъртността и определяне продължителността на живота в добро здраве са познати и фигуриращи в българската литература и отдавна разработвани от наши специалисти (акад. К. Попов, проф. Здр. Сугарев, проф. Б. Русев, проф. К. Гатев и т.н.).

Примерът идва да припомни не само че нашите предишни учени са забравени заедно с учението им, а че отдавна са казали това, което се приписва като съвременно творение на други чуждестранни автори.

Миграционният проблем

Случаят със съвременната миграция – тревожна в глобален мащаб, разделяща позициите на европейските държави, виждана като елемент на демографската криза в България и т.н. също е повод за припомняне на игнорирането на нашите изследователи, които има какво да ни кажат за това явление по българските земи и за правилната му категоризация. Именно така може да ни подскажат пътя за преодоляването му, ако понастоящем действа в нежелана посока.

Твърде наиздателен е фактът, че за България са характерни контрастни военнополитически и социалноикономически ситуации и много различни миграционни форми. Всички те са изучавани от нашите демографи по численост, време, характер и държавно-политическа обстановка с разнопосочни изводи. Един от тях заангажира вниманието. Това е убедителният извод, че България има външна имиграция, чести влизания в страната, защото е предпочитана, водейки спокоен живот с население, което проявява съдружество и търпимост към другите етнически и религиозни общности, за разлика от съседните ни държави. Казаното и съществуващо все още предимство за външната имиграция е подчертано преди близо 100 години от първия сред първото поколение демографи в България – проф. Георги Данаилов.

На второ място бихме отбелязали един не по-малък и впечатляващ факт в съвременната интерпретация на физическото (механичното) движение на населението. Всичките му сегашни проблеми на глобално, регионално или държавно равнище се събират под определението миграция. То е израз на едно широко понятие за масово териториално преместване и разместване на населението във времето без отличие на проявите и близостта на признаците водещи до вътрешна групировка и категоризация. Трудно отличими при това понятие остават причините и факторите на възникването и на развитието на процесите, както и обяснението за политиките и интересите към тях. Обясненията на т.н. „миграционен натиск“ у нас от съвременни автори (Сп. Ташев и др.), загрижени за съдбата (и разходите) на страната и на Европа са недовършен опит за формиране на адекватна политика. Още по-недовършена е идеята на някои западни изследователи да обяснят съвременните миграционни събития като изява на Трети (след класическия първи) демографски преход. Греша се и със завоалиране на причинните обяснения при категоризация на сегашните миграционни групи и потоци. Пример как да се избягва това дават нашите демографи и специално К. Попов, начело на държавната статистика като директор на Главната дирекция по статистика у нас. Внимание заслужават методологичните особености на изследванията му.

Териториалните размествания той свързва с гъстотата, населеността и степента на урбанизация, която също се преценява по пределност. Миграционните потоци и лица се отчитат по професионален, брачен и подоходен признак, възраст и пол, но винаги в съотношение със степента на икономическото развитие – нещо, което или се пренебрегва или сега се прави общо и недостатъчно статистически проверено. При това някога събитията са подразделяни на доброволно и насилствено преместване и разместване на населението. Външно-миграционните се характеризират като задгранично движение – преселване и изселване именно като тази разлика се отчита. В съвременните анализи изселените са еднозначни на официално напусналите страната емигранти, доброволно сменили принадлежността си лица от постоянното население, а приелите постоянно гражданство влезли в страната са вселените, които са имигрантите, увеличаващи броя на постоянното население. Внимание заслужава квалифицирането от К. Попов на тези движения на систематични и периодични преселвания – насилствени или по държавни конвенции, а не като общо мигрантски. Към последните той причислява например стопанските емигрирания към Америка от 50 хил. българи, както и сезонните ни работници зад граница. Те са отделима съвкупност със собствени специфични признаци, за каквата категория днес, при дигиталните възможности, няма статистическа информация. Освен това представата, че понастоящем има небивали междудържавни и междуконтинентални физически движения никога съвременен изследовател не разделя на насилнически и доброволни (мигрантски).

Същите са и позициите на проф. Д. Мишайков, продължаващ статистическите редове на демографския анализ на България до 1939 г. От последователните анализи на миграционните потоци и обясненията на вариранията на миграционните годишни салда проличава причинната връзка за спадащите им размери и мотивацията на потенциалната и осъществена миграция у нас (Ан. Тотев, М. Минков, Н. Мичев, Сп. Ташев, Н. Цеков и т.н.), но разделяне на механичното движение на миграционно и военнополитическо не се прави.

Освен за демографската загуба, в текущите преценки и медиите се появяват сведения за отпращаните към страната суми от доходите на наши емигранти, но няма коментар за потребителското им потребление. Сериозни преценки за т.н. „преходна миграция“ и причините ѝ няма, няма и сведения за такава в стари времена, дори за градинарите в чужбина, за гурбетчиите и сезонните работници, имащи принос в развитието. Всичко това още повече засилва убеждението, че е време за комплексна оценка на миграционната система по демографски и социалноикономически параметри и опит за управление в полза на развитието, пример за която ни дават предишните поколения изследователи-демографи.

Демографска политика

Демографската политика е откритият израз на загрижеността на всяка държава за населението, в името на което съществува и управлява, но винаги преследвайки определени интереси. Под тази утвърдена принципност се нарежда България през всичките времена на съществуването си. Защото в явна форма или скрито, осъзнато и признато, или не, демографска политика винаги е съществувала. И винаги е била област на научното познание, самостоятелно или не. Необходимостта от поставянето в ред и в полза на държавата и развитието на стопанството и на населението е и тласъкът в създаването на демографската наука. Както оценява навремето проф. Мишайков, неин основоположник е John Graunt, представил в 1602 г. пред Кралското научно дружество Лондон – изследването си „Natural and political observation upon the bills of mortality with reference to the government...“. Продължаващо, това заглавие позволява много разсъждения, но първо показва, че се отнася до природо-биологичните и обществено-политически данни – преценки за смъртността, адресирани до правителството и

подтиквашо го към действие. Независимо, че наименованието „описание на населението“ – демография се появява в труда на А. Guillard за статистиката на това описание от преди векове, едва през 1855 г. направлението, знанието за населението и демографската политика остава в корените на тази наука и до днес. От това произтичат и изискванията на политиката да се гледа като на научно обоснована дейност, отразяваща демографските закономерности и почиваща на достоверни статистически оценки. Тези правила са възприети от нашите учени и проникват в съвременните изследвания. Независимо от философските възгледи и политическите убеждения на авторите, няма у нас публикация или конферентен доклад с демографска тематика без препоръки за политиката, съответно на мерките съобразно ситуацията и целите на развитието.

В настоящото развитие, усложнено от неочаквания преход и раздвояване на идеологията спрямо ролята на държавата за осъществяване на демографската политика, коментарите са също многобройни. По същество тази политика винаги у нас е била пронаталистична, насочена към целите за нарастване на населението от темповете на раждаемостта при понижаваща се смъртност и подобряване начина на живот в полза на формиране на образован човешки капитал като фактор на растежа.

Така е възприемана и от старите поколения демографи, проучващи развитието на населението и сигнализиращи за неблагоприятните въздействия и потребните политики и мерки. Характерна при това е забележката на проф. Г. Данаилов, направена още когато 80% от населението е селско. Отбелязва се, че нашият народ не гледа на децата в тяхното множество само като на трудови помощници. Той обича и цени децата, те са неговата заобикаляща среда – весела, непринудена, приятна и чиста, и дава всичко от себе си за да я е създаде и поддържа.

Сегашните практики, свързани с демографската пронаталистична политика на държавата твърде често се сблъсква с държавни бюджетни ограничения, водещи до неефективност на мерките. И то при наличието на неколккратно актуализиране (вече до 2030 г.) на Стратегията за демографско развитие на Република България. Опитът за изчистване на несъответствията е в разясняването на реалната демографска ситуация с оглед на поправка или въвеждане на нови мерки с осигурена ефективност. На базата на подобен извод е възложен на БАН проектът „Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България“, който под ръководството на ИИНЧ-БАН е осъществен през 2017-2018 г. от шест колектива с такова число публикувани томове по отделни теми: раждаемост, остаряване и смъртност, миграция и т.н. С нови и подходящи методи е проучено общественото мнение и условията и са дефинирани по-ефективни мерки. Загрижеността на държавата за демографската ситуация е явно обективна и оправдана.

Първ опит за комплексен анализ на характера на демографската политика се представя в публикуваната книга на доц. д-р Геновева Михова в 2013 г. „Демографската политика в България. Традиции, обществени потребности, съвременни измерения“. За пръв път в интерпретацията на пронаталистичната политика се пренасят напредничавите и отчитащи националните специфики становища на нашите първи учени-демографи и на техните последователи. Проблясва убеждението за необходимостта от събиране на знанията с оглед развитието на теория на демографската политика с първите идеи на проф. Г. Данаилов, проф. Д. Мишайков и проф. М. Минков, елементи от които са вградени в самата книга. В нея е обоснована необходимостта от обновяване на демографската политика посредством мултидисциплинарни изследвания, водеща до идеята за обвързването им като база на общата политика за населението, която да се въплъщава в законодателството, специализираните политики и практики.

Общи изводи

Накратко отбелязаните тук проблеми и предизвикателства на демографското развитие на страната не изчерпват наличието им в многото разновидности и обхват на научните изследвания и правителствени доклади. Прави се по-скоро опит да се внуши на изследователите, експертите и политиците потребността от по-пълно обхващане и анализ на демографските процеси с отличените специфики, съгласно вижданията на българските демографи, много по-близки на действителността с възможностите да я наблюдават и преживяват в собствената си страна. Отчитайки натрупаните знания от предходните поколения изследователи не само се вижда последователността и обективността в унаследяването на знания за специфичността в демографските процеси и трендове. Пролитават приносите в развитието на демографията като наука и практика на нашите изследователи и тяхната далновидност в преценката на демографския път и хоризонти на национално, регионално и глобално равнище, от които следва да се поучим. Това не значи лишаване от информираност за другите страни и черпене на знания от техните изследователи. Предходните поколения учени и политици винаги са учили от тях и правили международни сравнения на демографските показатели и условия. В съвременната обстановка на европейско обединение, общи цели и методологии на изследвания, измерване и преценки това е още по-улеснено и обещаващо за иновативния път на демографията у нас като наука и практика. В осъществяването на конвергенцията на ЕС, на неговия девиз за well-being на населението и високо равнище на знанията, образованието и развитието не трябва да се забравят и омаловажават отминалите български поколения демографи. Те са наши наследодатели на знания и опит, достойни за използване в полза на сегашното и бъдещото развитие.

Литература

- Данаилов, Г.** 1934. Изследвания върху демографията на България. София : Сб. БАН, кн. XXIV.
- Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България.** 2019. В 6 т. София, Изд. на БАН Проф. М. Дринов.
- Минков, М.** 1972. Основни методологични принципи при определяне на демографската политика. Социологически проблеми, 5, с. 27-33.
- Михова, Г.** 2013. Демографската политика в България. Традиции, обществени потребности, съвременни измерения. София, Акад. изд. Проф. М. Дринов.
- Мишайков, Д.** 1937. Проблеми на българското население. Списание на Българското икономическо дружество, 10.
- Попов, К.** 1902. Гъстота на населението в Княжество България. Периодично списание на Българското книжовно дружество, 9-10, с. 684-707.
- Попов, К.** 1916. Стопанска България през 1911 г.: статистически изследвания. София, БАН, IV, 483 с., XX с. : с табл.
- Стефанов, Ив., З. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, А. Атанасов.** 1974. Демография на България. София, БАН.
- Ташев, Сп.** 2018. Миграционният натиск върху България 2008-2017 г. : проявление и последици. София : [Бдин принт]), 233 с. : с табл., диагр.
- Тотев, Ан. Ю.** 1993. Библиографски източници за българите извън пределите на страната. Население, 2.
- Тотев, Ан. Ю.** 1974. Демография : Избрани теми. София, СУ Климент Охридски, 1972, 368 с. : с табл.